

AKASSZÁTOK FEL A KIRÁLYOKAT!

MINDEN HATALMAT A CSELEKVŐKNEK!

Ha Latour politikus lenne, ellenfelei nem minden ok nélkül tartanák populistának. A Michel Callon, Bruno Latour és John Law nevével fémjelzett cselekvő-hálózat elméletnek (Actor-Network-Theory, ANT) egyik központi tézise ugyanis így szól: *Kövessd a cselekvőket!* (12. old.).* Ez az első keserű pirula, amelyet a tudományos világnak le kellene nyelnie. Miért keserű pirula? Cselekvéseméleti irányzatok eddig is szép számmal léteztek, sőt a XX. század második felében a modern szociológia egyik, ha nem egyetlen uralkodó áramlatává váltak. Semmi meglepő, semmi megbotránkoztató, semmi új nincs tehát abban, ha egy szociológus cselekvőkről beszél. Latour azonban mégis ebből a jelszóból kiindulva kívánja megreformálni a szociológia tudományát.

Az első támadás a hagyományos szociológia¹ ellen módszertani jellegű. A *Kövessd a cselekvőket!* jelmondatban ugyanis nem a tárgyat, hanem az állítmányt kell észrevennünk és Latour szándékai szerint értelmeznünk ahhoz, hogy megértsük, miben rejlik a cselekvő-hálózat elmélet e kulcstételének különlegessége. A könyv közjátékában, egy szókratészi párbeszédben a szerző azt tanácsolja szkeptikus diákjának, hogy egyszerűen csak írja le a dolgok állását anélkül, hogy megpróbálna valamilyen elméleti keretbe illeszteni őket (143–144. old.). Az „ANT-hívó” kutató ugyanis nem magyaráz, nem értelmez, nem keres rejtett összefüggéseket,² hanem követ. Megfigyeli a cselekvőket, leírja cselekvésüket, hagyja, hogy maguk értelmezzék tetteiket, és mondják el, hogyan épül fel társadalmuk. „[D]öntő fontosságú, hogy a kutatók ne határozzák meg előre, a cselekvők helyett, milyen építőkövekből áll a társas világ.” (41. old.) A cselekvők nem pusztá öntudatlan bábok, szóltan, önmaguk társadalmi létezéséről mit sem tudó, egyszerű adattá redukálható objektumok. „[M]ár nem elég a cselekvőket jól ismert típusokba sorolható adatok pusztá szolgáltatóiként kezelni. El kell ismerni, hogy a társas világ felépítéséről elméleteket képesek alkotni.” (11. old.)

A hagyományos szociológiai elméletek Latour szerint megegyeznek abban, hogy a társadalom építőkövének mindig valamilyen általuk definiált tényezőt te-

PINTÉR ZOLTÁN

„Lamberg szivében kés, Latour nyakán
Kötél, s utánok több is jön talán,
Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!
Ez mind igen jó, mind valóban szép,
De még ezzel nem tettetek sokat -
Akasszátok föl a királyokat!”

Petőfi Sándor:
Akasszátok fel a királyokat!

kintenek. A társadalom X-ekből áll – mondják ők, és X-en egészen változatos dolgokat értenek az egyénektől a szervezeteken át az olyan elvont fogalmakig, mint például az akarat vagy a mező (30. old.). A cselekvő-hálózat elmélet szakít ezzel a módszerrel, és rábízta a társadalom tagjaira, azaz a cselekvőkre, hogy saját társadalomértelmezésüket megfogalmazzák. Úgy látom azonban, hogy ezen a kulcsfontos-

ságú ponton Latour a reflexivitás hiányának hibáját véti. A cselekvőkre mint elméleten kívüli adottságra, valamilyen megkérdőjelezhetetlenül jelen lévő alapelemre épít. A cselekvéseméleti irányzatok sikertörténetének fényében ez érthető ugyan, de épp saját – véleményem szerint nagyon is helytálló – kritikája alapján kellene önmaga kiindulópontjával is szkeptikusan bánnia. Ugyanis a cselekvőket – még akkor is, ha a későbbiekben ismertetett speciális értelemben használja a szót, sőt még akkor is, ha aztán az új jelentéshez új megnevezést társít (előbb *aktáns*, majd cselekvő-hálózat) – éppúgy az X helyére kell az egyetlen behelyettesítenünk, ahogy mások alapkategóriáit. Azaz Latournál a társadalom cselekvőkből áll. És ezt Latour mondja, nem a cselekvők.

Ha tudjuk, hogy Latour érdeklődése már tudományos karrierje elején az antropológia felé fordult, akkor ez a módszertani megközelítés nem meglepő. *Sohasem voltunk modernek* (*Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Osiris, Bp., 1999) című könyvének kiinduló gondolata, hogy ha feladjuk azt a nézetet, hogy mi, az általunk modernnek vagy posztmodernnek nevezett kultúrában élők valamiképpen mások vagyunk, mint azok a (primitív) népek, amelyeket tudományosan tanulmányozunk, hogy amíg őket antropológu-

* ■ Bruno Latour: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford, 2005., 201 old., \$25

1 ■ Latour bevezeti a társadalom szociológiája (*sociology of the social*) fogalmát, amely helyett ebben a tanulmányban én a hagyományos szociológia kifejezést használom, mert ez véleményem szerint jobban érzékelteti egyrészt azt, hogy Latour elméletek sokaságát veszi egy kalap alá, másrészt hogy alig burkoltan a múltból itt maradt, múzeumba illő kövületként tekint rájuk.

2 ■ Legalábbis nem elsősorban és nem a cselekvő helyett. Latour utal arra, hogy ezeknek a fázisoknak is megvan a maguk helye és létjogosultsága, ám hogy pontosan hol és mikor, valamilyen módon kell ezekben a fázisokban eljárni, azt nem részletezi.

soknak, etnográfusoknak kell sajátos módszerek szerint leírniuk, addig saját társas viszonyaink megismerését és feltérképezését egy másik tudományág, a szociológia végzi el más módszerekkel, akkor nemcsak a modernitásfogalom veszti értelmét – és vele a modern–posztmodern dichotómia –, de egyszerűen lehetőség nyílik az antropológia eszköztárának felhasználására is önmagunk vizsgálatában. Latour szerint az antropológus a megfigyelt csoportok önképének feltárására, önértelmezésének megismerésére helyezi a hangsúlyt, és ez követendő példa kellene hogy legyen a szociológusok számára. Nem véletlen, hogy miközben a könyv végig vitázik a szociológia elmúlt 150 évével és elért eredményeivel, többször is elismerőleg szól Harold Garfinkelről és etnometodológiájáról, amely módszertanilag igen közel áll az antropológiához. Latour szinte kizárólag a Durkheim mellett háttérbe szoruló Gabriel Tarde-ról és Garfinkelről tartja, hogy a helyes úton járt, hogy felismerte a szociológia valódi helyét, feladatát és célravezető tudományos módszerét.

Azért olyan nehéz lenyelni tehát Latourt a hagyományos szociológián nevelkedett tudósoknak, mert ha elvitatjuk a szociológiától a Weber óta oly természetesnek vett „értelmező megértés” jogát, akkor mint tudományt kérdőjelezzük meg. Ha a magyarázatot maguk a cselekvők adják, akkor adatrögzítőkre van szükség, nem elemzőkre. Márpedig Latour szerint az a tudományos vizsgálat, amelynek mesterséges, a cselekvőkre kívülről ráerőltetett értelmezési keretre van szüksége, elhibázott. „[H]a egy leíráshoz magyarázat is kell, akkor az nem jó leírás.” (147. old.) A viccet érteni kell, márpedig annak a szociológiának, amellyel Latour vitatkozik, megvan az az idegesítő szokása, hogy rendre a poénok megmagyarázásával tölti az idejét. A magyarázónak azonban csak akkor van létjogosultsága, ha maga is részesévé válik a cselekvő-hálózatnak. Belülről lehet magyarázni, kívülről nem. Minden értelmezés csak maguktól a cselekvőktől érkezik, a magyarázat csak a vicc része lehet, csak a poén előtt jöhet.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a cselekvő-hálózat elméletben a szociológus többé szükségtelen. „[N]em jelenti azt, hogy a társadalomtudósok erejüket veszítik, hogy információforrásaik tartják őket pórázon. Azonban ha alternatív metafizikát szeretnének javasolni, először részt kell venniük abban a világtelremtő tevékenységben, amelyet azok végeznek, akiket tanulmányoznak.” (57. old.) Sajnos Latour könyve nem tér ki arra, hogy amikor már megismertük cselekvőink társadalomké-

pét, miképpen is fogjunk neki az alternatív metafizika létrehozásának. Talán azért engedi el ezen a ponton a kezünket, mert a fentiekből az következik, hogy a tudós maga is cselekvő lesz, márpedig a cselekvő-hálózat elmélet – ha reflexív kíván maradni, és a gyakorlatban is el akar határolódni a hagyományos szociológia Latour szerint különösen veszélyesnek számító kritikai irányzatától – nem mondhatja meg a cselekvőnek, mit és hogyan tegyen. Igaz, ebből viszont nem az következne, hogy amit magyarázni kell, az rossz leírás, hanem hogy minden magyarázat egyben része is a leírásnak, és mint ilyen ab ovo nem lehet hibás.

DÁVID ÉS GÓLIÁT

A kritikusaiknak értetlenségétől némiképp frusztrált Latour a cselekvők meghatározó szerepének már-már didaktikus is-

mételgetése mellett a hagyományos szociológiával kapcsolatos álláspontját szeretné feltétlenül a fejünkbe verni. Vissza-visszatérő elemként a cselekvő-hálózat elmélet elemeit rendre összeveti a szociológiáról alkotott saját, kissé elnagyolt képével, amelyről egy helyütt ő is elismeri (9. old.), hogy nem egészen méltányos. E kép szerint szinte minden korábbi szociológia vétkes a magyarázás és elméletalkotás bűnében – ez a második keserű pirula. Vétkes abban, hogy valamiféle láthatatlan, irányító kezét feltételez cselekvéseink mögött, amelyet társadalom névre keresztel. A társadalmi tényező ebben a megközelítésben elkülönül a valóság, a tudomány más területeitől, önálló magyarázó erővé válik, jól körülbástyázott határokkal. Ennek pedig az lesz az eredménye, hogy létrejön – figye-

lem, nem létezik, hanem létrejön – „egy társadalmi »kontextus«, amelyben a nem társas események történnek” (4. old.). Ezt a mesterséges közeget aztán a szociológiai elméletekben a világ valamiféle titkos, háttérből ható, mindenütt jelen lévő és mindenek felett álló összetevőiként jelenítik meg, amelyek „rávilágítanak a gazdaságtan, a nyelvészet, a pszichológia, a vezetélmélet stb. által meg nem magyarázott aspektusokra” (5. old.).

A cselekvő-hálózat elmélet ezzel szemben úgy tartja, hogy „nem létezik semmiféle társadalmi dimenzió, nincs »társadalmi kontextus«” (4. old.), nincs egy rejtélyes hatalom a dolgok mögött, és nem az egyes tudományterületeket kell kiegészíteni szociológiai magyarázatokkal, hanem a társadalmat kell újradefiniálni mint a nem társadalmi elemek létrehozta kapcsolathálózatot.

A hagyományos szociológiával való vita végigvonul az egész kötetben. Célja részben, hogy vonatkozási pontként szolgáljon, amelyhez képest Latour definiálja saját elméletét, részben pedig hogy sorra választ adjon a cselekvő-hálózat elméletet – illetve tágabb értelemben a *science studies* irányzatát – az elmúlt évtizedekben ért kritikákra. Ebben az egyoldalú vitában tehát a szociológia valamilyen homogén egységként értelmeződik, amelyből csak az etnometodológia és Tarde emelkedik ki pozitív, illetve az általa kritikainak nevezett szociológia (melyen nem a frankfurti iskolát, hanem elsősorban Bourdieu-t érti) és Durkheim negatív példaként. Bár Latour nem indokolja bírálata célpontjainak ezt az egységes kezelést, gyanítható, hogy ha kérdeznénk, a „közös bűnnel”, a társadalom mint latens erő posztulálásával magyarázná.

E hosszú polémiában nem egységes a Latour által a hagyományos szociológiának szánt szerep képe. Érveléseiből úgy tűnik, már a kiindulópontját is reménytelenül elhibázottnak tartja, ugyanakkor többször is kijelenti, hogy a hagyományos szociológiának igenis van létjogosultsága. Hogy megértsük, milyen szerepet szán ennek a tudományos kövületnek, meg kell tennünk a második lépést a cselekvő-hálózat elmélet megértése felé (az első a cselekvők önértelmezése jelentőségének felismerése volt). Ennek a lépésnek a lényege a szociológia olyan új definíciója, amely nem a rejtélyes, háttérből mozgó erőként működő társadalom víziójára épül, hanem a világ nem társas elemei között létrejövő és folytonosan változásban lévő kapcsolatokra. Ezeket a kapcsolatokat Latour asszociációknak – társulásoknak – nevezi, és elmélete alternatív megnevezéseket – a hagyományos szociológiával (*sociology of the social*) való szembenállását hangsúlyozva – az asszociációk szociológiája (*sociology of associations*) kifejezést javasolja. Vagyis a hagyományos szociológiában a kocsit fogják a lovak elé, felcserélik az okot és az okozatot. A valóság ugyanis nem úgy működik, hogy a társadalom láthatatlan keze tölti ki a teret a különböző területek között, és kapcsolja össze őket. Egyáltalán nem létezik semmiféle mögöttes mozgatóerő, csak az, amit ezek a területek önmaguk

létrehoznak. Nincs egy mindentől független társas létező, a társadalom nem más, mint a társulások örökös mozgásban lévő rendszere. Ennek az elméletnek a változás, a dinamika a lényege, ez az egyik legmarkánsabb választóvonal a hagyományos szociológia és a társulások szociológiája között. Abból ugyanis, hogy nincs semmi a dolgok mögött, csak a közöttük lévő, folyton mozgásban lévő kapcsolatok léteznek, Latour számára az következik, hogy ami nincs mozgásban, az meg sem figyelhető, és ami nem figyelhető meg, arról nem állíthatjuk, hogy létezik.

Vagy mégis? Mégis van hely a hagyományos szociológia számára? A könyv bizonyos pontjain úgy tűnik, igen: „a legtöbb helyzetben a társadalom szociológiájára [azaz a hagyományos szociológiára – P. Z.] való hagyatkozás nemcsak értelmes, de elengedhetetlen is, mivel kényelmes rövidítést kínál az összes olyan összetevő megnevezésére, amelyet a kollektív szféra már *elfogadott*.” (11. old.) Ez a fajta szociológia működőképes egy statikus világban, azonban nem képes értelmezni a változásokat, a folytonosan megújuló kapcsolatokat, hiszen ahelyett, hogy önmagukban szemlélné és követné őket, úszna az árral, egy fix ponthoz, saját maga társadalomfogalmához van kötve. Mindig csupán egyetlen, abszolút nézőpontból képes a világra tekinteni. Ez pedig a Latour által statikusként ábrázolt múltban talán működött, de dinamikus jelenünkben reménytelenül lemarad, mert képtelen az állandó megújulásra és alkalmazkodásra.

Elvessük-e tehát ezt a végtelenen magába forduló szociológiát vagy sem? Latour nem mondja ki, hogy a nagynevű elődök munkássága mit sem ér, hogy „akaszvátok fel a királyokat!”, sőt a hosszas ostromozásokat rövid, az előzmények után meglepő méltatások kísérik, de az olvasóban felmerül, vajon nem pusztán kollegiális udvariasság, esetleg a radikalizmus tompításának szán-

3 ■ Vö. John Law: After ANT: complexity, naming, topology; Bruno Latour: On recalling ANT. In: John Law – Jon Hassard (eds.): *Actor Network Theory and after*. Blackwell, Oxford, 1999. 1–15. old.

4 ■ Doktori disszertációjában Dupcsik Csaba még translációs megközelítésnek nevezi ugyanezt az elméletet, utalva az irányzat egy másik kulcsfogalmára. A nemzetközi szakirodalomban azonban ez az elnevezés nem terjedt el. L. Dupcsik Csaba: *A reflexivitás a tudományos ismeretek szociológiájában*. Osiris, Bp., 2001.

5 ■ Latour: On recalling ANT. Érdekes, hogy Latour ebben a művében nemhogy elhagyja a kötőjelet, de még a második és harmadik szó közé is beilleszti, a változtatást azonban nem indokolja.

6 ■ Bruno Latour – Steve Woolgar: *Laboratory life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton University Press, Princeton, 1986.; Bruno Latour: *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Harvard University Press, Cambridge, 2004.

7 ■ Ha ilyesmire vágyunk, jobb, ha a kötetel szinte egy időben megjelent tanulmánygyűjteményhez (Barbara Czarniawska – Tor Hernes [eds.]: *Actor-Network Theory and Organizing*. Copenhagen Business School Press, Copenhagen, 2005.) vagy Latour korábbi műveire fordulunk.

8 ■ A már említett *Politics of Nature* mellett mindenekelőtt: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge, 1999. (Latour franciául és angolul is ír, könyveinek eredeti nyelve változó. En a legtöbb esetben az angol nyelvű változatokra hivatkozom.)

déka vezeti-e ilyenkor a tollát. Ha kivégzésre nem kerül is sor, az ítélet Latour szerint legalább száműzetés. Kijelöl a hagyományos szociológia számára egy rezervátumot, ahol saját múltjában tovább vegetálhat, ahol a jövő fiatal „asszociológusai” meglátogathatják, és a túravezetőtől megtudhatják, hogy valamikor ilyen volt a világ, és ilyen volt benne a szociológia.

KÉZIKÖNYV

A könyv címe *Reassembling the Social*, alcíme pedig *An Introduction to Actor-Network-Theory*. Érdeemes mindkettőnél elidőzni – más és más okból.

Magyarul ezt a címet kifejezően és pontosan visszaadni meglehetősen nehéz. Szabad fordításban – és ez a megfogalmazás szerepel is a könyvben – „A szociológia újradefiniálása” is lehetne akár, ez az eddigiek alapján tartalmilag remekül tükrözi a kötet célkitűzését. Latour esetében minden fogalomnak pontos jelentése és a jelentés pontos értelmezésének különös jelentősége van. Amikor újjáépítésről (*reassembling*) beszél, fontos, hogy magyarul is érzékeltessük azt a rész-egész viszonyt, amely a hagyományos szociológiával folytatott vitája mögött megbújik. Latour szerint ugyanis más elemekből és más kapcsolatokból kell felépíteni a társadalmi világot – pontosan azért is van szükség újralkotására, mert a társadalom nem az, aminek gondoltuk.

Az alcímet könnyebb lefordítani: „Bevezetés a cselekvő-hálózat elméletbe”. Itt inkább az angol elnevezés viszontagságaira érdemes röviden kitérni. Az ANT alapítói érezhető távolságtartással viseltetnek saját elméletük nevével szemben.³ Már az viszolygással tölti el őket, hogy egyáltalán nevet kell adni gyermeküknek, és ezzel valamiképpen korlátok közé szorítani, megvonni a határait – azaz elméletként azonosítani. A cselekvő-hálózat (*acteur réseau*) csupán egyike volt azoknak az eredetileg francia fogalmaknak, amelyeket Latourék elméletük pontos értelmezésének érdekében alkottak,⁴ és amely később, az angolra való átvitel után önálló életet kezdett élni. Ha ehhez hozzávesszük Latournak azt az elhíresült mondását, hogy „[N]égy dolog nem jó a cselekvő-hálózat-elméletben: a »cselekvő« szó, a »hálózat« szó, az »elmélet« szó és a kötőjell”,⁵ valamint azt, hogy az elmélet nevének ANT-ként (azaz hangyaként) való rövidítése is ellenérzéseket keltett benne, akkor érthetjük meg igazán, milyen meglepő tőle egy ilyen alcímmel megjelentetett kötet. Ezzel ugyanis nemcsak hogy elfogadja a névvel járó beskatulyázást, hanem maga válik az elmélet elméletként való kezelésének fő szószólójává. Még az ANT mozaikszót is megkedveli, azaz érvelve, hogy a rövidlátó, folyton csak a másik nyomában járó, gyűjtögető hangya jól jellemzi a cselekvő-hálózat elméletet felhasználó kutató antropológiai módszerét és mentalitását.

Az alcímben szereplő „bevezetés” szó arra utalhat, hogy a kötet egy menedzsereknek szóló kurzus előadásainak anyagára épül, egy olyan sorozat részeként, amely széles körű alapismereteket kíván nyújtani le-

endő vagy gyakorló vezetőknek olyan változatos témákban, mint az emberi erőforrások kezelése, az internet szerepe az üzleti életben vagy a világ multinacionális cégeinek bemutatása. Pedig inkább kézikönyv. Olyan mű, amely a kritikák fényében aktualizált formában összegzi a latouri életművet a *Laboratory Life*-től a *Politics of Nature*-ig.⁶ Azért érezhette szükségét ennek az összefoglalásnak, mert keserűen látta, hogy kritikussai – a számítástechnikai szoftverek világából vett hasonlaltal élve – még mindig a cselekvő-hálózat elmélet tesztváltozatával vannak elfoglalva, amikor az már a 6.5-ös verziónál jár (207. old.). A kötet használatiutasítás-jellegét a második rész fejezetcímei is erősítik, lépésenként vezetnek végig az asszociációk feltérképezésnek rögzös útján. Latour minden lehetséges módon szeretné megértetni velünk a cselekvő-hálózat elmélet mibenlétét, hogy egyszer és mindenkorra leszámoljon a félreértelmezésen alapuló kritikákkal.

Ha bevezetésként tekintjük a könyvet, két szempontból támadhat hiányérzetünk. Az egyik, hogy a gyakorlati alkalmazást segítő útmutatás meglehetősen általános szinten marad. A *Kövesd a cselekvőket!* szlogennek a kutatói mindennapokba való átültetésével kapcsolatban csak olyan felületes tanácsokat kapunk, mint hogy hány füzetbe és milyen adatokat vezessünk. Nincsenek szemléltető esettanulmányok,⁷ így meg kell elégednünk az elmélettel. A másik adósság egy szöveget, amely a latouri nyelvvel ismerkedő olvasó szótára lehetne. Latournál ugyanis gyakran a leghétköznapibb fogalmak (pl. cselekvő, hálózat, hogy csak a két legfontosabbat említsem) jelennek meg teljesen új jelentésben, amelyek pontos ismerete a szerzők számára szerint is létfontosságú. Az olvasó kénytelen korábbi köteteihez fordulni, ahol Latour nem felejtette el kulcsfogalmait külön is kigyűjteni és definiálni.⁸

Mindezek ellenére a *Reassembling the Social* a *science studies* burjánzó válfajai közül kiemelkedő és megerősítő cselekvő-hálózat elmélet első átfogó bemutatása, ami megalkotói részéről nemcsak annak elismerése, hogy elméletük felnőtt, hanem jele egyfajta bátorságnak és magabiztosságnak is, amellyel ezt a kiforrott változatot a kritikusok elé bocsátják. Ebből a szempontból már érthető Latour igyekezete, hogy legfontosabb téziseit minél több oldalról világítsa meg, boldobiztossá tegye, és elkerüljön minden további félreértést.

LATOUR GONDOLATMENETE

Szerkezetileg a könyv két nagyobb egységre oszlik. Az első részben az abból adódó ellentmondásokat vizsgálja, hogy a cselekvő-hálózat elmélet nem egy jól fésült preconcepció talaján állva látja katonás rendben állónak a világot, hanem a cselekvők nyomába eredve beleveti magát a mély vízbe, és ahelyett, hogy saját nézőpontot alakítana ki, megpróbálja nyomon követni végtelenül változatos világértelmezéseiket. A második részben megmutatja, hogyan lehetséges a cselekvő-hálózat elmélet módszerével eligazodni ebben a ha-

gyománys szociológia számára ijesztően mély vízben, ahol még a part sem látszik egyik irányban sem.

ÖT BIZONYTALANSÁGI TÉNYEZŐ

Nézzük először, mi okozhat nehézséget, ha a gyeplőt a cselekvők kezébe adjuk! Öt bizonytalansági tényezőt vizsgál meg. Ezek tesznek képlékennyé bármilyen világértelmezést, amelyre a cselekvőket követve bukkanhatunk.

A CSOPORTOK TERMÉSZETE

Ha az ANT-kutató hű marad elméleti kiindulópontjához, akkor természetesen azt sem definiálhatja a cselekvők helyett, hogy milyen természetűek azok a csoportok, amelyeket cselekvéseik során létrehozhatnak. A csoportok szerveződése esetén is érvényes továbbá az a dinamika, amellyel a társas világ folytonosan megújítja magát, ezért sem lehet egy abszolút csoportosítási elvet meghatározva nyugodtan hátradőlni, és figyelni, ahogy a jól idomított társadalom a mi szabályainknak engedelmessé müködik. „A társadalom szociológiájának hívei számára a rend a szabály, és a bomlás, a változás vagy a teremtés a kivételek. Az aszociációk szociológiája művelőinek az aktivitás (*performance*) a szabály, és bármiféle hosszú távú, makroszintű stabilitás megmagyarázandó, aggasztó kivétel.” (35. old.) Vagyis ahogy nem határozhatjuk meg, hogy milyen építőkövekből épül fel a társadalom, éppúgy azt sem erőltethetjük rá a cselekvőkre, hogy ezekből az építőkövekből milyen társadalmat építsenek.

A CSELEKVÉSEK TERMÉSZETE

A cselekvések természetéről szólva derül ki az első különlegesség Latour cselekvőivel kapcsolatban. Egyben itt az első lehetőség, hogy elveszítsük a fonalat, és úgy bíráljuk őt, hogy egy ártatlannak tetsző fogalmat helytelenül, nem latouri módon értelmezzünk. Számára a cselekvés ugyanis nem egyetlen cselekvőhöz kötődik, sőt nem is a cselekvő az, aki meghatározza. Latour búcsút mond a cselekvés intencionalitása vélelmének, és a cselekvőt egy olyan hálózat elemének tekinti, ahol a tagokat a cselekvések nemcsak összekötik, de meg is határozzák. A cselekvő a többiek cselekvésének átvételével jön létre. Nem a hálózat csomópontjai bocsátják ki az összekötő szájakat, épp ellenkezőleg: a szájak összelálikozásából jön létre maga a cselekvő. Így már érthető, miért nem létezik (vagy legalábbis nem észlelhető) cselekvő-hálózat elmélete számára semmiféle statikus állapot. Ha ugyanis nincs cselekvés, azaz sincsenek összekötő szájak, akkor csomópontok (tulajdonképpen cselekvőképes entitások) sincsenek. Semmi sincs.

A TÁRGYAK TERMÉSZETE

Elérkeztünk a cselekvő-hálózat elmélet legtöbbet bírált tételéhez. A tárgyak cselekszenek. Abszurdum. Miért,

a víz nem „forr” a kannában? A kés nem „vágja” a húst? Az árcímke nem „segít” a vásárlási döntésben? – kérdez vissza Latour (71. old.). Ha a cselekvéshez nem társítjuk az intencionalitás vélelmét, hanem mindent cselekvőnek tekintünk, ami valamilyen változást okoz, akkor a fogalomba a tárgyak is beleillenek. Még mindig jobb – így Latour –, ha kézzelfogható, valóságosan létezőnek tulajdonítjuk azokat a hatásokat, amelyeket a hagyományos szociológia valamiféle rejtett erővel magyaráz. Pusztán az emberi cselekvésekből nem áll össze még társadalom, de ugyan miért kellene mindjárt egy láthatatlan kéz jelenlétét feltételeznünk, amikor a cselekvésben a tárgyak (tágabb értelemben a nem emberek) is részt vesznek? A cselekvések nem mindig emberek között zajlanak: autót vezetünk, fejünkre esik egy téglát stb. Felejtjük el rossz beidegződéseinket, az értelmetlen különbségtélt objektív és szubjektív világ között, töröljük ki értelmező szótárunk „cselekvés” szócikkéből a szándékoltást – javasolja Latour. Ne a tárgyakra tekintünk ezentúl máshogy, hanem a cselekvés fogalmára.

A TÉNYEK TERMÉSZETE

A tények konstruáltak. Ismét egy kedvelt támadási terület, ám ezúttal a természettudósok az első számú ellenfelek. Latour nem győzi hangsúlyozni, hogy az ő konstruktívizmusa nem a fizikai valóság megkérdőjelezését jelenti. *Pandora's Hope* című esszéjében ennek a félreértésnek a tisztázására született, most az ott kifejtett nézeteit összegzi.

Hogyan is tagadhatná a tárgyak realitását az, aki a tárgyaknak cselekvőképességet tulajdonít? Nem, itt Latour egyik kedvelt elméletalkotási technikájának ékes példájáról, a megkövült dichotómiák feloldásáról van szó. Álláspontja szerint a világnak természet-re és társadalomra, szubjektív-re és objektív-re való felosztása értelmetlen. Amint felismerjük, hogy emberek és nem emberek kibogozhatatlanul összefonódnak, világossá válik, hogy ezek a fogalompárok csupán elméleti konstrukciók, és olyan szeletekre szabdalják a világot, amelyek a valóságban nem léteznek. Korai munkáiban a tudományos tények konstrukciójával foglalkozik,⁹ ám a *science studies* más irányzataival ellentétben a tárgyi valóság és a tudós társadalmi közege egyfajta szimbiózisát mutatja be, amelynek meglétéből nem arra kell következtetnünk, hogy a fizikai világ mint olyan nem létezik, hanem arra, hogy a hagyományos szociológia tévúton jár, amikor háttérben munkálkodó társadalmi erőket feltételez. Éppen a tudomány makacs és sikeres ellenállása vezet rá bennünket arra, hogy a tárgyak nem adják meg magukat, hogy a fizikai valóság létezik, és „mivel a társadalmi magyarázatok (*accounts*) ennyire szálnalmas kudarcot vallottak a tudománnyal kapcsolatban, mindenhol kudarcot kellett hogy valljanak” (101. old.). Ez a kudarc azért a tudomány esetében lett szembevetendő, mert – ellentétben a „naiv cselekvőkkel” – a természettudósok fel tudják és fel akarják venni a kesztyűt.

Latour konstruktivizmusa tehát nem szociálkonstruktivizmus abban az értelemben, hogy elhallgattatná a tárgyakat, sőt szerinte ezen összetett szó előtagjának nincs is értelme, hiszen olyan mesterséges megkülönböztetést takar, amely csak a szociológusok fejében létezik. Ezzel Latour nem kevesebbet mond, mint hogy a kanti a priori értelmetlen, és álláspontjából következik például az is, hogy a szociálkonstruktivisták fundamentuma, a fenomenológiai redukció, az epokhé, a nem társadalmi világ zárójelbe tétele lehetetlen, hiszen nincs mit zárójelbe tenni, illetve ha a világot zárójelbe tesszük, azzal zárójelbe tesszük önmagunkat is.

Latour konstruktivizmusa így két tűz közé szorul. A szociálkonstruktivisták szemében nem hangsúlyozza eléggé a társadalmi erők szerepét, sőt elutasítja létezésüknek még a gondolatát is, a természettudósok szerint viszont már az is hiba, hogy a tényeket nem hajlandó önmagukban létezőknek és megismerhetőeknek elfogadni. Különállásának érzékeltetésére Latour ismét új fogalmat vezet be, és tények (*matters of fact*) helyett problémákról (*matters of concern*) beszél. Ezzel a különbségtétellel nem azt akarja érzékeltetni, hogy van természet is és társadalom is, hanem hogy önmagában, a másiktól elkülönülve egyikük sem létezik. A tények és a róluk szóló beszámolók elképzelhetetlenek egymás nélkül. A beszámolók azonban természetük-nél fogva sokfélék lehetnek, így megszilárdult tényekről nem beszélhetünk, csakis különböző interpretációkról, a problémák különböző szemszögből való felvetéséről. Ezeknek a problémáknak központi része maga a „dolog”, de legalább ilyen elengedhetetlen tartozéka a nézőpont, amelyből rá tekintünk. Ha nincs dolog, nincs mit néznünk, ha nincs honnan nézni, akkor nincs is mit látni.

A TUDOMÁNYOS BESZÁMOLÓK TERMÉSZETE

Az utolsó bizonytalansági pont maga a szociológus. Pontosabban az a leírás, amit a cselekvőket megfigyelő szociológus készít. Latour itt kerül a legközelebb a reflexivitás kérdéséhez, és itt érthetjük meg, hogyan próbál kibújni az önreflexió alól: „Beszámolóink, csakúgy mint tudóstársainkéi, egyszerre mesterségesek és helytállóak: helytállóak, mert mesterségesek.” (124. old.) A társadalomkutató éppúgy része a cselekvő-hálózatnak, mint mindenki más, így kutatási eredményei véleményként értelmezendők, egy adott nézőpontból végzett cselekvésként. „A szöveges beszámoló a társadalomtudós laboratóriuma”, és „a szöveges beszámoló éppúgy lehetnek tévesek, mint a tudományos kísérletek.” (127. old.) Ez azonban azt jelenti, hogy a cselekvő-hálózat elmélet hasonló hibába esik, mint a hagyományos szociológia már említett, Latour által különösen veszélyesnek tartott ága, a kritikai. Amíg utóbbi tévedhetetlennek állítja be magát

azzal, hogy mindig mindenre talál magyarázatot – és ezzel kivívja Latour bírálatait –, addig előbbi épp azért helytálló az axióma szerint, mert tévedhet. Mintha, groteszk módon, itt a popperi falszifikálhatóság nem a tudományosság, hanem a verifikáció bizonyítéka lenne. Így aztán nem csoda, hogy ha az ANT módszerrel készült kutatás hibázhat is, a mögötte lévő elmélet támadhatatlanná válik.

Más oldalról közelítve a kérdést: mivel a cselekvő-hálózat elmélet nem tesz mást, mint hogy követi a cselekvőket, és hűséges krónikás módjára számot ad tetteikről és világértelmezéseikről, legfeljebb az adatgyűjtésben ejtethet hibát, de az nem az elméletnek, hanem csupán az adott kutatónak róható fel. Ha beszámolóink megfelel annak az alapkövetelménynek, hogy benne minden cselekvő aktív (hiszen a nem cselekvő nem is látható), és nem csupán „egy maroknyi aktort jelölünk meg a többi okaként” (130. old.), már teljesítettük is az elmélet legfontosabb alapkövetelményét. Sőt ha többet teszünk, ha magyarázni próbálunk, ha elméleteket gyártunk, csak azt kockáztatjuk, hogy elszakadunk a valóságtól. Nem mintha a cselekvők és csakis a cselekvők lennének birtokában az abszolút igazságnak. „Tény, hogy *senki* sem tudja a választ” (138. old.). Latour régóta elhatárolja magát a posztmodernizmustól és annak túlhangsúlyozott reflexivitásától, ugyanis a túlzott önreflexió oda vezet, hogy semmilyen álláspontot nem tudunk kifejezni. Ha azonban a társadalomtudós saját értelmezésének nem vindikál abszolút érvényességet, ha önmagát, kutatási eredményeit úgy tekinti, mint a cselekvő-hálózat részét, amely nem a megfigyelés tárgyán kívül, nem fölötte áll, akkor – és csak akkor – értelmezése éppolyan érvényes lehet, mint bárki másé. Azonban ez az engedmény sem segít ki bennünket, ha a cselekvő-hálózat elméletét tévedhetetlennek és az azt alkalmazó kutatást cáfolhatónak gondoljuk. Lehet, hogy Latour sikeresen védelmezi az elméletét alkalmazókat, magát a teóriát azonban ugyanúgy megkérdőjelezetlenül hagyja, mint az általa bírált kritikai szociológia önmagát. Vagyis a latouri reflexió megáll félúton, és a saját elméletével való szembenézés szükségességét nem ismeri fel.

NYOMKERESÉS

Úgy tűnik, hogy épp a láthatatlan kézként működő társadalom eszméje akadályozza meg, hogy hozzáférjünk a valódi cselekvésekhez, hogy le tudjunk szállni a földre, és el tudjunk vegyülni a „nép” között. Ideje tehát, hogy a hagyományos szociológia abszolútizmusát felváltsa a cselekvő-hálózat elmélet demokráciája. Ehhez azonban meg kell szabadulnunk a társadalom megszokott képzetétől, és a társas világot kétdimenzióssá kell alakítanunk, amelyben nincs helye semmiféle felülnezetnek. Újabb dichotómia kerül itt szemétdombra: a lokális és globális nézet megkülönböztetése. A mikroszintű interakciók és a makroszintű kontextus nem válik el többé egymástól, a hálózati kapcsolatok szempontjából értelmetlen a kettő közötti,

9 ■ Latour-Woolgar: *Laboratory Life*; Bruno Latour: *Science in Action. How to follow Scientists and Engineers through Society*. Harvard University Press, Cambridge, 1987.

mesterséges határvonal. Rendszer és cselekvő tyúk–tojás problémája – „vajon a cselekvő »tagja« a rendszernek, vagy a rendszer »épül fel« egymással interakcióba lépő cselekvőkből?” (169. old.) – fel sem merül, a cselekvő-hálózat fogalma a szokásos latouri technikával egy csapásra oldja meg a kérdést: „*egyszerre* vesszük figyelembe a cselekvőt és a hálózatot, amelynek tagja” (uo.). Hogy miként is tudjuk ezt megtenni, azt a könyv második része mutatja be három lépésben.

A MAKROSZINT ÁTÉRTELMEZÉSE

Elsőként arra a felismerésre kell eljutnunk, hogy a makroszint nem felülnézetet jelent, hanem csupán egy lehetséges nézetet, amely semmilyen értelemben sem kitüntetett, nem felsőbbrendű. Egy olyan hálózat egyenrangú része, ahol felfelé és lefelé nem vezetnek szálak, hanem csak oldalirányba. A hangsúly a folytonosan változó kapcsolatokon van, nem egy állandó és rendíthetetlen, mindent magába foglaló kontextuson. A hierarchia hiányának érzékeltetésére Latour bevezeti az *oligopticon* fogalmát, szemben a benthami és foucault-i panopticonéval.¹⁰ Utóbbi Latour értelmezésében a hagyományos szociológia madártávlatát jelképezi, előbbi a talán szűk látókörű, de éles szemű, involvált szemlélők örökké mozgásban lévő, lehetséges nézőpontjait. A cselekvők ugyanis sosem horgonyoznak le egyetlen helyzetben; hol átfogó képet alkotnak világukról, hol elvesznek a részletekben, és pozíciójukat aktuális érdekeiknek megfelelően, akár pillanatról pillanatra változtatják. Ezt az izgómozgó cselekvőt nem lehet statikus szinteken leírni, és valójában nem is ez a feladat. A megfigyelő szociológusnak az a dolga, hogy a mozgásokról, a változó kapcsolatokról adjon számot, nem pedig hogy egy elég nagy edényt találjon, amelybe minden és mindenki belefér.

Nem mintha nem létezne semmilyen átfogó kép. A cselekvők megalkotják a maguk globális világértelmezéseit, amelyek nem egy külső szemlélő rájuk kényszerített teóriái. Nem is egyetlen létezik belőlük, hanem megszámlálhatatlanul sok. Latour a *panoráma* nevet adja ezeknek a magasból készült felvételeknek. A cselekvők kézbe fogják, nézegetik, kivetítik őket – a panorámák nem valamiféle óriási lepedőként borulnak rájuk, hanem ugyanúgy a hálózatba illeszkednek, mint bármilyen más, nem emberi cselekvő. Feltehető velük kapcsolatban a kérdés: kik nézik, hol nézik, miért nézik, kinek szólnak, és mit mondanak. Noha a cselekvő-hálózat elméletében a panorámák szolgáltatók az egyetlen lehetőséget, hogy valamiféle teljesebb képet kapjunk a világról, jelentőségüket nem kell túlértékelni. Bármennyire könnyűnek tűnik és csábító is, hogy egy ilyen panorámaképet nézegetve alkossunk ítéletet, fel kell tudnunk tekinteni, és észre kell vennünk, hogy ez csak egy a végtelen számú lehetséges kép közül, és nem az az elsődleges kérdés, mit ábrázol, hanem hogyan illeszkedik a cselekvő hálózatába.

A MIKROSZINT ÚJRAGONDOLÁSA

A lokális lenne tehát a cselekvő-hálózat elméletében a kitüntetett szint? Egyáltalán nem. A helyi interakciók éppúgy félrevezetnek bennünket, mint a globális kontextus. Azt a kérdést kell feltennünk itt is, hogy miképpen jönnek létre a lokális cselekvések. Ehhez a cselekvő már vázolt, sajátos latouri fogalma kínál segítséget: a cselekvő nem más, mint a felé irányuló hatások eredője, a hálózat szálainak csomópontja, létét az őt aktiváló impulzusok határozzák meg. Így a cselekvő eddig jobb híján használt fogalmát ki is dobhatjuk, és helyébe a *cselekvő-hálózat* kifejezést ültethetjük. Ezzel előtérbe helyezzük a kapcsolatokat, és „[e]zentúl, amikor cselekvőről beszélünk, mindig hozzá kell gondolnunk azon kapcsolódó elemek hatalmas hálózatát, amelyek cselekvésre készítetik” (217–218. old.). Vagyis ahhoz, hogy a helyi szintű interakciók létrejöhessenek, számos, különböző helyről és időből érkező hatás szükséges. A lokális interakciók önmagukban túl esetlegesek, túlságosan magukra hagyottak, globális kontextus nélküliek volnának. A hálózat ereiben cirkuláló hatások hozzák létre és táplálják őket. Ami pedig a cselekvőt illeti, láttuk, hogy ő is ezekből az elemekből nyeri létét. Latour itt ismét a számítástechnikai szoftverek világából kölcsönzi szóhasználatát, amikor beépülő moduloknak (*plug-in*) nevezi azokat a nem emberi entitásokat, amelyek a cselekvőnek az aktuális szituációhoz kellő formát és eszközöket adnak. Ezek a beépülő modulok a helyzetnek megfelelően „letölthetők” a hálózatból, és amíg szükség van rájuk, a cselekvő részévé válnak. Ez nem jelenti azt, hogy az *én* ne léteznék individuumként, csupán annyit, hogy létrejöttét ezen modulok beépülésének köszönheti. Továbbá szó sincs arról, hogy mégiscsak léteznék szubjektív és objektív világ, sőt Latour szerint ezzel a modellel a pszichológia és a szociológia közötti különbségtétel és munkamegosztás szükségessége is megkérdőjeleződik, hiszen az egyénből hálózati csomópont, a külvilágból érhálózat lesz, azaz ugyanannak a rendszernek egyenrangú és egyforma felépítésű részeivé válnak. Így a cselekvő számára a sok kötődés nem korlátozást, hanem lehetőségeinek kiszélesedését jelenti. Minél több szállal mozgatható a cselekvő marionettfigurája, annál összetettebb interakciókra lesz képes.

A SZÁLAK ÖSSZEÉRNEK

Miután járt már fent és lent, kint és bent, s miután megkérdőjelezte e kategóriák létjogosultságát, Latour rátér arra, hogyan is néz ki, hogyan is működik az a hálózat, amellyel kényelmes, megszokott szóhasználatunkat helyettesíteni kívánja. Ebben az alfejezetben

10 ■ Jeremy Bentham: *The Panopticon Writings*. Verso Books, London, 1995.; Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Bp., 1990.

11 ■ A legjellemzőbb példa: Alan Sokal – Jean Bricmont: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Typotex, Bp., 2000. 156–166. old.

számos új fogalmat kell elsajátítanunk. *Formának* nevezi azt a valamit, „ami valami másnak az eljutását teszi lehetővé egyik helyről a másikra” (223. old.). A *mozdíthatatlan mozgók* (*immutable mobiles*) kifejezés már a *Science in Action*-ben is feltűnt, majd visszatért a *Pandora's Hope*-ban, ahol kiderült, hogy olyan transzformációkról van szó, amelyek egy entitás anyagi formában való megjelenését segítik elő, méghozzá úgy, hogy nyitva hagyják a lehetőséget új értelmezések, további átalakulások számára. Bizonyos viszonyokat érintetlenül hagynak, másokat megváltoztatnak – ezért e paradoxnak tetsző elnevezés. A hálózatokban megjelennek továbbá *standardok és kvázistandardok*, amelyek összemérhetővé teszik az egyes elemeket. Ilyen és ehhez hasonló „katalizátorok” utaznak a hálózatok „véráramában”, menet közben végezve el a szükséges transzformációkat, hogy amikor az adott entitás megérkezik a következő csomóponthoz, össze tudjon kapcsolódni más entításokkal, és közösen hozzák létre magát a cselekvőt.

Végül – új, korábbi műveiben nem szereplő fogalommal – Latour *plazmának* nevezi azt az „anyagot”, amely kitölti a hálózat áramkörei által le nem fedett, végtelen teret. Ez a *terra incognita* nem a hagyományos szociológia mindent elnyelő láthatatlan mezeje, nem tartalmaz semmilyen titkos szövődéket, ami megmagyarázhatná a manifeszt jelenségekkel nem megmagyarázhatót, hanem olyan potenciálisan aktivizálható massa, amely nem rejtett, pusztán ismeretlen.

A könyv ezen utolsó alfejezete akár önmagában is megérne egy újabb kötetet, hiszen miután megtudtuk, milyen nehézségekkel kell szembenéznünk, ha a társas világot újjá akarjuk építeni, miután kiderült, hogy vertikális világértelmezésünk tévedések során alapul, jó volna arról is részletesebben olvasni, hogyan működik belülről a helyesen értelmezett, latouri világ. Ebben nyerünk ugyan bepillantást, hiszen a könyv a főbb sarokpontokat több oldalról is ismételtelen megvilágítja, de arról, hogy mi történik magukban a hálózati erekben, csupán néhány oldal szól.

LATOUR KONTRA DICHOTÓMIÁK

Érdemes külön is foglalkoznunk Latournak azzal a fáradhatatlan igyekezetével, amellyel az évszázados, megkövesedett dichotómiáinkat próbálja szétrobbantani. A *Reassembling the Social* – lévén összegző jellegű mű – összegyűjti az e témában a korábbi írásokban részben már bemutatott gondolatokat, és egyik fogalompart támadja a másik után. Ebbéli igyekezetét egyrészt azért fontos nyomon követnünk, mert Latour erősen kritikai beállítottságú szerző – nézeteit rendszerint más elméletekkel polemizálva fejt ki –, másrészt mert forradalmasítási, a szociológiának (sőt a filozófiának) fenekestül való felforgatását célzó szándéka akkor érthető meg igazán, ha látjuk, tudásunk milyen alapvető pilléreire mér csapásokat. Nézzünk meg részletesebben egy jellemző példát, amelyet részben már érintettem.

TERMÉSZET KONTRA TÁRSADALOM

Latour – miután munkássága során visszatérően hadakozik a természet és a társadalom mesterséges szétválasztása ellen – egész könyvet szentelt ennek a problémának (*Politics of Nature*). Jelen könyve ebből a szempontból is összegző jellegű: a hagyományos kategóriáinkra fittyet hányó cselekvő-hálózatok elkerülhetetlenül szembetalálják magukat az ily módon ketéoszott világ hagyományos képével, sőt a természettudományok és társadalomtudományok metodológiai különbségét hangsúlyozó azon nézettel, amelyből C. P. Snow az 1950-es években a „két kultúra” problémáját eredeztette.

Ahogy említettem, a cselekvő-hálózat elméletet előszeretettel veszik egy kalap alá más szociálkonstruktivisták nézetekkel, és azzal vádolják, hogy tagadja a fizikai valóságot, a természet létezését (vagy megismerhetőségét), azt, hogy található valami tőlünk független világ valahol „odakint”.¹¹ Latour álláspontja azonban ebben a kérdésben egyértelmű, és világossá teszi, hogy ez a kritika elméletének felületen ismeretén alapul. Ennek a kérdésnek a tisztázására született a *Pandora's Hope*, de előkerült már a *Sohasem voltunk modernekben* is, amikor emberek és nem emberek szétválasztását (purifikáció) szembeállította a természet és a kultúra hibridjeinek létezésével. Most is kiemeli, hogy az objektív és a szubjektív világ, a természet és a társadalom közötti *különbségtétel* az, ami ellen felemeli szavát, hogy egyszerre szeretné megszüntetni mindkét pólust. „[É]ppúgy meg kell szabadítanunk a tényeket a természet által rájuk kényszerített korlátoktól, ahogy kiszabadítanunk a tárgyakat és dolgokat a társadalmi »magyarázat« béklyójából.” (109. old.) Nem azért, mert az objektív vagy a szubjektív valóság nem létezik, hanem mert a köztük lévő *határ* olyan konstrukció, amely mesterséges (vagyis a cselekvők számára nem létező) kategóriákra bontja a világot. Létezik „természet”, csak nem úgy, ahogy azt gondolnánk, és létezik „társadalom”, csak nem úgy, ahogy azt elképzeljük. Bár a könyv címe csak társas világunk újraépítését ígéri, ezzel együtt az objektív világ, azaz a természet átértékelése is megtörténik.

A természet- és társadalomtudományok tudományháborúk (*science wars*) néven ismert vitájában Latourt már a kezdet kezdetén megszólítják, amiért a két világ, a két kultúra közötti határokat megpróbálta elmosni a *Science in Action*-ben. Latour számára a tudományháborúk tanulsága az, hogy a „természettudósok (*scientists*) ráébresztettek bennünket arra, hogy azoknak a társadalmi erőknél, amelyek mi okoknak tartunk, nem lehetnek objektív tények az okozatai” (100. old.). Ez a felismerés azonban nem a természettudósok táborába tereli, hanem kívülállóvá avatja. Kívülállóként pedig csodálkozva és kissé értetlenül nézi a két tábort, amint belefeledkeznek a csatározásokba.

Noha Latour szereti megkérdőjelezni megkérdőjelezetlen dichotómiáinkat, maga is sokszor alkot vagy használ fel meglévő ellentétpárokat, amelyeket általa-

ban saját elmélete különbözőségének kidomborítására használ fel a hagyományos szociológia vagy a természettudományok elméletétől (lásd a hagyományos szociológia és az asszociációk szociológiájának már bemutatott elhatárolását). A következőkben ezek közül ismertetek néhányat.

RELATIVIZMUS ÉS ABSZOLUTIZMUS

Latour relativistának vallja magát, de ezen nem a vélekedések inkompenzabilitását érti, ami szerinte épp az ellenkező pólus – a saját nézőpontjához végletekig ragaszkodó, abból ki nem látó, mindent annak a fényében értékelő, ahhoz mérő, abszolutista nézet – ismérve.¹² Így a relativizmus nem az objektivizmus elmentéje lesz, hanem a kettő éppen hogy kéz a kézben jár: aki relativista, az objektivista is (146. old.). Ugyanis a relativista felismeri, hogy léteznek különböző nézőpontok, és az ANT módszerével pusztán leírja őket. A relativizmus nem saját álláspontunk mellett szóló cáfolthatatlan érv, hanem annak belátása, hogy a világot úgy ismerhetjük meg igazán, ha minél több oldalról tekintünk rá. Ahogy egy háromdimenziós tárgyat sem fedezhetünk fel teljesen, amíg körbe nem járunk, úgy a valóság is elrejtett részleteit, ha nem törekszünk megtekinteni minden lehetséges szempontból. Ezért aztán nem az a célravezető, ha prekoncepcióink alapján megsűrjük az információkat és kidobáljuk a zavaró elemeket, hanem ha az ellentmondásokat tárt karokkal fogadva, a világ természetes velejárójának tekintve, „együtt úszunk az árral”. De vajon úgy tegyük-e ezt, hogy közben nekünk csupán a cselekvő-hálózat elmélet talaján álló metodológiai álláspontunk van (követjük a cselekvőket), és a különböző világtérképekben nem foglalunk állást, vagy úgy, hogy van ugyan véleményünk, de fenntartjuk magunknak a folytonos változtatás jogát? A válasz attól függ, hogy a társadalom kutatójaként önmagunkat kívülállónak vagy a hálózat részének tekintjük-e. Explicit módon Latour az utóbbi mellett foglal állást, de a kötet számos pontján mintha erről elfeledkezne, mert érvelése az előbbit implikálja. Itt kerül ismét előtérbe az önreflexió már elemzett problémája, tudniillik hogy míg a cselekvő-hálózat elmélet talaján álló kutató relativista tud lenni, addig maga az elmélet a fenti értelemben nagyon is abszolutista módon, nagyon is rögzített nézőpontból írja le a világunkat – még ha ez a mód látványosan különbözik is a hagyományostól. Ha úgy tetszik, Latour túllép Feyerabendén,¹³ és nemcsak a módszer ellen beszél, hanem a módszer helyett is.

TÁRSADALOM ÉS KÖZÖSSÉG

Ahogy az a könyv címéből is kitűnik, Latournak komoly problémái vannak a társadalom fogalmával. A közhasználatú jelentése elfogadhatatlan számára. Ha valami rejtélyes, megfoghatatlan erőt értünk rajta, amely a megmagyarázhatatlan jelenségeket hivatott

magyarázni, ha valami hiányzó tömegnek tekintjük vagy egy olyan istenhelyettesítőnek, amely a háttérből mozgatja a szálakat, akkor letérünk a tudományosság útjáról, és társadalomelmélet helyett összeesküvés-elméleteket gyártunk. Ha arra használjuk, hogy vele – az előbb elemzett dichotómia mentén – elkülönítsük az emberi kapcsolatok világát a tárgyak világától, akkor olyan kategóriát hozunk létre, amelynek határait a valóság nem tartja tiszteletben, a hálózatok szálai úgy mennek át rajta, mint kés a vajon.

Latour egyrészt harcol az ellen, hogy a társadalmat ilyen mindent magába foglaló, az üres tereket kitöltő entitásként definiáljuk, másrészt kísérletet tesz az elhasznált fogalom helyettesítésére, és bevezeti elméletébe a közösség (*collective*) fogalmát. Míg a társadalom valami külső, a cselekvőkre kívülről rákényszerített, szűk keret, addig a közösség rugalmas, képlékeny, képes magába fogadni a nem embereket is, és határai nem a külső szemlélőtől, hanem maguktól a cselekvőtől függenek. Amikor a társas fogalmának újjáépítéséről beszél, valójában ezzel a dinamikus közösséggel kívánja helyettesíteni a hagyományos szociológia művelőinek statikus társadalomfelfogását.

Itt is megfigyelhető azonban, hogy Latour időnként megfélekedzik saját kategóriáiról, és az olvasónak hol az az érzése támad, hogy amikor a hagyományos szociológia kötött elméleti szemléletével vitatkozik, a társadalom újradefiniálása a célja, hol pedig az, hogy a szót visszafordíthatatlanul lejárátottnak tartja, ezért lecserelése mellett dönt. Hol újjá akarja építeni a társas világunkról alkotott képet, hol meghagyná a régit (a hagyományos szociológiával együtt) az általa kijelölt szűk érvényességi keretek között. A közösség hol egészen mást jelent, mint a társadalom, hol pedig egy nagyobb egység, amely a társadalmat is magában foglalja (vö. 233. és 260. old.).

MEDIÁTOR ÉS INTERMEDIÁTOR

Két régi latouri fogalom, amelyek szintén a cselekvő-hálózat elmélet dinamikus, relativista jellegét hivatottak hangsúlyozni a megmerevedett struktúrákkal dolgozó (*perpetuum immobile*) hagyományos szociológiával szemben.¹⁴ Mindkét angol szó (*mediator* és *inter-*

12 ■ Az abszolutizmus elleni harcot illetően a *science studies* irányzatainak sincs közös álláspontja. Erről: David Bloor: *Knowledge and Social Imagery*. University of Chicago Press, Chicago, 1991., illetve Latour válasza: For David Bloor... and Beyond: A Reply to David Bloor's 'Anti-Latour'. *Studies in History and Philosophy of Science*, 1999. 1. szám.

13 ■ Paul Feyerabend: *A módszer ellen*. Atlantisz, Bp., 2002.

14 ■ A *perpetuum immobile* kifejezést Ralf Dahrendorf használta eredetileg a strukturalista-funkcionalista elméletek statikusságának bírálatában, azt állítva, hogy világuk csupán annyiban különbözik egy temetőtől, hogy időről időre azért mégis történik bennük valami (Ralf Dahrendorf: Out of Utopia: Toward a reorientation of sociological analysis. *The American Journal of Sociology*, September 1958.). Latour kritikája mutat ugyan hasonlóságot az ő konfliktuselméletével, de megoldási javaslata igen más. Az azonban ebből a példából is érzékelhető, hogy az általa egy kalap alá vett szociológiai irányzatok a valóságban jóval nagyobb változást mutatnak, mint ahogy azt sematikus képe ábrázolja.

mediary) közvetítőként fordítható magyarra, de angolul kétségkívül megvan közöttük az a különbség, amelyre Latour ellentétes értelmüket építi. „Az intermediátor [...] az, ami egy jelentést vagy erőt változtatás nélkül közvetít. [...] A mediátorok [...] inputja soha nem tekinthető outputjuk jó előrejelzőjének. [...] A mediátorok átalakítják, lefordítják, eltorzítják és módosítják a jelentést vagy az elemet, amit szállítani hivatottak.” (139. old.) Tehát míg az intermediátor a cselekvő-hálózat elméletben olyan közvetítőt jelöl, amely a rábízott „árut” (adatot, információt, szabályt, normát, tárgyat stb.) sértetlenül, érintetlenül és módosítatlanul adja át a címzettnek, addig a mediátor egyfajta tolmács szerepét is betölti, és „lefordítja” a fogadó „nyelvére” a közvetítendő dolgot, azaz befogadhatóvá, értelmezhetővé teszi számára. Ebből következik, hogy az intermediátorok a hagyományos szociológia társadalmának statikus, nem változó világát termelik újra (hiszen a közvetített „ingerek” nem újulnak meg, változatlanul keringenek a cselekvők közötti szociális térben), a mediátorok pedig a cselekvő-hálózatok világának dinamikus jellegéért felelősek. Ha a társas világot a hagyományos szociológia szemével egy mindent átfogó és mindent mozgató, láthatatlan erőként értelmezzük, akkor nincs szükségünk semmiféle folytonosan megújuló elemre, amely a világ változásait magyarázza, hiszen feltételezzük, hogy minden és mindennek a magyarázata már eleve jelen van a társadalom isteni fogalmában. Ha azonban az asszociációk szociológiájának gondolatmenetét követjük, és lemondunk ennek a misztikus erőnek a mindent átható, minden teret kitöltő eszméjéről, akkor feltárul előttünk a cselekvők közötti kapcsolatok bonyolult, folytonos mozgásban lévő világa.

A mediátorok tehát olyan létezők, amelyek egybegyűjtik és összerakják (*assemble*) a közösséget. Ha a cselekvőket akarjuk követni, követnünk kell a mediátorokat (240. old.). Nincsenek tekintettel természet és társadalom, objektív és szubjektív, ember és nem ember közötti határookra, mert van annyi erejük, hogy ezeket a mesterséges akadályokat leküzdjék.

LATOUR NYELVÜ SZÓTÁR

Mostanra átverekedtük magunkat számos új és átértelmezett latouri fogalomra, mégis érdemes külön is szólni a szerző fogalomalkotási és -átértelmezési stratégiájáról, mert enélkül könnyen azok táborában találhatjuk magukat, akik félreértik a cselekvő-hálózat elmélet kulcsállításait. Mivel Latour ezt visszatérő problémának látja, tartozunk neki azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a pontos értelmezés különös fontosságára. Latourt olvasva (vagy inkább őrá hallva) ugyanis mindig óvatossá kell lennünk, hiszen sokszor a legártatlanabb, megkérdőjelezetlen értelmű szavak – cselekvő, hálózat, tárgy, társadalom – speciális jelentésének fel nem ismerése szül értetlenséget.

Néhány előző írásához Latour szöszedetet is rendelt a legfontosabb fogalmak magyarázatával. Ilyen kis-

lexikon most is elkelt volna, már csak azért is, mert bár nem helyettesíthetné a könyvben szereplő gondolatmeneteket, azaz nem tudnánk meg belőle, hogyan és miért jutott az adott definícióra, de egyértelmű hivatkozási pont lehetne mind a cselekvő-hálózat elmélet mellett, mind az ellene érvelők számára.

A másik ok, amiért hiányzik a kötet végi fogalomgyűjtemény, az, hogy írás közben Latour is folyamatosan bánik a definíciókkal. Rendszerint egészen pontosan meghatározza ugyan kulcsfogalmait (mediátor, plazma, transláció stb.), és következetesen használja őket a leírt jelentésben, de időnként elbizonytalanítja olvasóit. Például a könyv jelentős részében a cselekvőt és a hálózatot egymással szorosan összefüggő, ám mégis különböző fogalmakként kezeli. Később – amikor már kezdjük megszokni, mit is ért cselekvőkön – azt javasolja, felejtjük el ezt a fogalmat, és beszéljünk helyette cselekvő-hálózatról. De menet közben megjelenik az *aktáns* (*actant*) is mint a cselekvő (*actor*) alternatívája, ám definiálása után csupán egyszer, futólag szerepel. Egy másik példa: az egyik fejezetet Latour a tárgyaknak szenteli, majd a következő fejezetben a leírt entitásokat átnevezi problémáknak (*matters of concern*). Az ugrás akkor is meglepő, ha közben megteszünk vele egy közbülső lépést, ahol a tárgyak kategóriája kitágul, és a nem emberek nevet kapja. Mindkét esetben – tehát a cselekvők és a tárgyak esetében is – bevezeti ugyan az új fogalmakat, de mellettük még használja a régieket is.

További bizonytalanságot okoz, hogy időnként mintha bevezetett fogalmain kívül a saját definícióról is elfeledkezne. Így fordulhat elő, hogy a hálózat egyszer (vagy egyszerre?) segédeszköz, amellyel a tudós a beszámolóját elkészíti, másszor a cselekvőket összekötő erek nagyon is valóságos, sőt – a bennük mediátorként közlekedő tárgyak révén – sokszor fizikai értelemben is jelen lévő szövevénye. Segédeszközként a valóságban nem létezik; miután a mű elkészült, ki lehet rádiózni, mintha csak sorvezetőnek használtuk volna. Ebben az esetben „[a] hálózat nem egy olyan, a világban létező dolgot jelöl, amely nagyjából összekötött pontok formájában jelenik meg, ahogy a telefon-, út- vagy csatorna-»hálózat«. A hálózat a szóban forgó témákról készített *beszámoló minőségének indikátora*, és semmi több.” (129. old.) „A hálózat fogalom (*concept*), nem valóságos dolog.” (131. old.) Azon túl, hogy ez a meghatározás ellentmond annak a latouri elvnek, hogy ne használjunk olyan kategóriákat, amelyeket nem a cselekvők alkotnak, az is nehezíti Latour szándékainak értelmezését, hogy a másik értelemben a hálózatot visszaplántálja a cselekvők valódi világába (180. old.).

E példák alapján tehát úgy tűnik, ANT-hívók és ANT-kritikusok mellett még valakinek a hasznára válna egy olyan szótár, amely egyértelművé teszi az elmélet kulcsfogalmait, és ez a valaki maga Latour. Ennek hiányában az olvasónak időnként az a benyomása támad, hogy egyes fogalmak jelentését cselekvő-

Aetas

történettudományi folyóirat
2007. évi 2. száma:

Írott orális történelem

LÉNÁRT ANDRÁS

„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok
Magyarországon
BAKÓ BOGLÁRKA

„Mebántam, és az Úristen azt tudja,
és megbocsátja nekem...”

S. története egy dél-erdélyi falu új vallási
mozgalmáról
SZOKOL RÉKA

„És ha rikoltanék, ki hallaná meg?”

Petrás Mária életútja Diószentől Budapestig
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

Arisztokrata családok életmódja,
életstratégiája 1945 után
TÓTH ESZTER ZSÓFIA

„Mindenki ... úgy ment oda,
hogyan ez a világcsúcs”

Munkásnő országgyűlési képviselők
megléstörténetei a szocialista időszokról

KÖVÉR GYÖRGY
Önéletrajzi hamisítvány,
avagy csalóka emlékezet
Scharf Móric önéletrajza

Bemutatjuk IEDA OSAMU japán
Kelet-Európa kutatót

A folyóirat előfizethető vagy egy szám
megrendelhető a szerkesztőség címén:
Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Tóth Hajnalka szerkesztőségi titkár
6701 Szeged, Pf. 1179

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu
telefon: (06-62) 313-221

hálózat elmélete rugalmasan kezeli, és aktuális mondanivalója szerint hajlítgatja.¹⁵

Latour azzal is elmélete forradalmiságát igyekszik hangsúlyozni (amellett, hogy egészségpályás letámadást indít a szociológia hagyományai ellen), hogy bevett szakkifejezéseket és ártatlannak tetsző hétköznapi kifejezéseket használ új értelemben, illetve hogy rengeteg új fogalmat alkot. Saját nyelvet hoz létre, és azt várja tőlünk, hogy róla az ő nyelvén beszéljünk. Ez azonban kétélű fegyver, mert akik nem veszik erre a fáradságot, azok makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy magyarul (angolul, franciául) szól, nem pedig latourul, és eszerint értelmezik a szavait. Ez vezet aztán azokhoz a félreértésekhez, amelyekből az ANT-nak több évtizedes múltja után sem sikerül kitörnie.

ÖSSZEZÉS

A *Reassembling the Social* olvasójában kérdések sora merül fel. Eléri-e a célját a kötet? Vagyis, tágabb értelemben: eléri-e Latour munkássága a célját? Sikerül-e diszkreditálnia, a tudomány rezervátumába szorítania a hagyományos szociológiát, hogy a helyére a cselekvő-hálózat elméletet ültesse? Nem egyszerűen paradigmaváltást akar, hanem egy egész tudományágat szeretne eltüntetni a süllyesztőben. Ezt a trónfosztást pedig azokkal kell elfogadtatnia, akik az előző király kenyerét eszik. Megjósolható, milyen ellenállásba ütközik. Taktikai megfontolásait hosszasan lehetne találgatni: mennyire gondolja ő maga is komolyan ezt a támadást, mennyire szolgálja a fejfel a falnak rohanás a figyelemfelkeltést, és mennyire egyenes következménye elmélete sarokpontjainak stb.? Fontosabb kérdés azonban, hogy leváltható-e, leváltandó-e az a szociológia, amelynek Latour szerint egységes és hibás a kiindulópontja. De visszább is mehetünk még: létezik-e egyáltalán az az egységes szociológia, amelyről Latour beszél? Igaza van-e abban, hogy a változatos felépítmények ugyanarra a fundamentumra épülnek? Hogy bármilyen irányban építkeznek is e hagyományos alapokon a szociológusok, csak légvárak születhetnek? És ha elfogadjuk is egy pillanatra, hogy szükség van a régi elméletek felülvizsgálatára, ha belátjuk, hogy valóban ingoványra épültek, következnek-e abból, hogy leváltásukra a latouri cselekvő-hálózat elmélet hivatott? És vajon valóban egészen más alapokon nyugszik az asszociációk szociológiája? Nem csupán a hagyományos szociológiában nagyon is bevett cselekvéselméletek egyike? Nem lehetséges, hogy ugyanazokkal az érvekkel, amelyekkel a hagyományos szociológiát akasztófára küldi, Latour – ha saját elméletét is hasonló vizsgálat alá vetné – önmaga nyakára is ráhurkolhatná azt a képzeletbeli kötelet? □

15 ■ Aki a korábbi szövegek néhány meghatározását összeveti a *Reassembling the Social*ban szereplő definíciókkal, további különbségekre lehet figyelmes.